

Рубіль Гілязетдінов

**АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ М.М. ВОЛЬФА –
ВИДАТНОГО ОРГАНІЗАТОРА АГРАРНОЇ НАУКИ**

Із застосуванням аналітико-системного методу, джерелознавчого та архівознавчого аналізу з'ясовано джерельний потенціал документів з архівних установ України та Росії. Завдяки виявленим матеріалам вдалося розкрити життєвий шлях і творчу спадщину відомого вченого-аграрія, громадського та державного діяча Мойсея Михайловича Вольфа та дати об'єктивну оцінку його науково-організаційної, державотворчої та освітньої діяльності, спрямованої на розвиток вітчизняної сільськогосподарської науки.

Ключові слова: архівні джерела, М. М. Вольф, аграрна наука, Народний комісаріат земельних справ, контрреволюційна змова у сільському господарстві.

У квітні 2015 р. виповнюється 135 років від дня народження Мойсея Михайловича Вольфа (1880–1933) – вченого-аграрія, державного та громадського діяча, одного з організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Упродовж порівняно недовгого життя він був повністю відданий своїй улюбленій справі, присвячував їй усі свої сили й енергію. Однак, починаючи з 30-х рр. ХХ ст., його ім'я практично не згадувалося у вітчизняному науковому середовищі. З огляду на малодослідженість та наявність широкої архівної джерельної бази є потреба у розробці даної проблеми. Адже повернення забутих імен на пантеони слави держави України є важливим та відповідальним завданням. Цим і обумовлюється актуальність проведеної історичної розвідки.

Метою дослідження є аналіз архівних джерел, що висвітлюють життєвий і творчий шлях організатора сільськогосподарської науки та дослідної справи, вченого-аграрія М. М. Вольфа.

Проведене нами комплексне дослідження в єдиному у світі Інституті історії аграрної науки, освіти та техніки при Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України щодо життєвого шляху та діяльності М. М. Вольфа дозволяє стверджувати, що як за часів царату, так і за радянської доби та роки незалежності провідні енциклопедичні довідники взагалі не наводять жодних бібліографічних відомостей про вченого. У сучасній вітчизняній історіографії мають місце поодинокі видання, присвячені діяльності М.М.Вольфа. Так, у 2011 р. світ побачив біобіографічний показник наукових праць вченого за період 1910–1930 рр., підготовлений членом-кореспондентом НААН В. А. Вергуновим та кандидатом історичних наук Т. Р. Грищенко¹. Проте, судячи з проведених історичних розвідок, одним

з основних джерел (іноді й єдиним) для відтворення його доробку слугували архівні фонди.

Постать М. М. Вольфа та його творча спадщина довгі роки залишалися маловідомими. Майже всі його праці були вилучені або заборонені для використання у науковому обігу після його загибелі в 1933 р. за звинуваченням у «шкідницькій і контрреволюційній діяльності у сільському господарстві». Реконструювати перебіг життя видатного вченого-організатора нам вдалося завдяки архівним документам, що зберігаються, насамперед, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Окремі відомості про життя та діяльність М. М. Вольфа знайдено у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Харківської області, Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України. Особливого значення в дослідженні набули матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Центрального архіву ФСБ Російської Федерації.

Реалізацію поставлених у дослідженні цілей здійснено на основі залучення різноманітних джерел. Серед них найбільш важливими є: а) особові (біографічні) документи М. М. Вольфа; б) архівні матеріали про діяльність установ, де працював учений; в) опубліковані праці М. М. Вольфа, що збереглися у фондах архівних установ.

До першої групи джерел, насамперед, нами віднесені документи щодо життя і діяльності вченого із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Інформація фондів «Народного комісаріату земельних справ УСРР» (ф. 27), «Народного комісаріату освіти УСРР» (ф. 166), «Державної планової комісії при Раді

Народних Комісарів» (ф. 337), «Міністерства земельних справ Української народної республіки» (ф. 1060), «Сільськогосподарського наукового комітету України» (ф. 1230), «Центрального статистичного управління УСРР» (ф. 582), виявилися дуже корисними, оскільки дали змогу віднайти та перевірити біографічні відомості про М. М. Вольфа.

Варто відмітити, що виняткову цінність становить особова справа М. М. Вольфа, що складається з таких документів: «Особова справа» (1920–1926), «Автобіографія», «Наказ № 64 про призначення головою Організаційного бюро З'їзду» (4 жовтня 1920 р.), «Посвідчення Голови Організаційного бюро Всеукраїнського агрономічного з'їзду» (12 жовтня 1920 р.), «Особова картка Члена Колегії» (25 листопада 1920 р.), «Мандат Члена Колегії» (21 грудня 1920 р.), «Довідка про призначення завідувачем сільськогосподарським відділом» (18 липня 1921 р.), «Виписка з наказу по СГНКУ по секції рільництва про призначення Членом Секції» (29 грудня 1923 р.), «Особова картка Голови Планкому» (25 листопада 1924 р.), одинадцять посвідчень про відрядження, «Витяг з Протоколу № 4/421 засідання Ради Народних Комісарів УСРР» про призначення на посаду керівника Центрального статистичного управління УСРР (28 січня 1926 р.)².

У фонді 27 ЦДАВО України «Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР)» нами досліджено понад сто справ, що містять накази, протоколи, звіти, списки штатних працівників, листи тощо. Серед них було знайдено інформацію щодо призначення М. М. Вольфа членом Колегії Наркомзему від 1 листопада 1920 р.³, про його відрядження за кордон для вивчення тамтешньої сільськогосподарської дослідної справи (1921)⁴. Науковий інтерес становлять також звіти завідувача Сільськогосподарським управлінням Наркомзему М. М. Вольфа про діяльність очолюваного ним підрозділу (1921)⁵.

У ЦДАВО нами виявлено також відомості щодо участі вченого у засіданнях Ради Народних Комісарів УСРР (1922)⁶, об'єднаного засідання Ради Народних Комісарів УСРР та Української Економічної Ради (1922) як члена Колегії Наркомзему, який входив до складу Комісії з сільськогосподарської освіти⁷. Учений курирував роботу Носівської дослідної станції (1922)⁸ та Харківської обласної дослідної станції (1923)⁹ як член Колегії та завідувач Сільськогосподарського відділу НКЗС УСРР. У виявлених нами документах вказується на важливе значення роботи

М. М. Вольфа у складі Комісії з передачі сільськогосподарської й межової освіти до відання НКЗС УСРР (1922)¹⁰. У фондах ЦДАВО нами знайдено документи, які свідчать про активну участь вченого в організації та проведенні земельної наради 1922 р.¹¹.

Окрім того, архівні документи свідчать про активну наукову і громадську діяльність М. М. Вольфа. Так, науковець переймався питаннями об'єднання колгоспів (1922)¹², опікувався долею заповідника «Асканія-Нова» (1922), здійснював керівництво Управлінням Наркомзему та нагляд за видавничою частиною НКЗС УСРР, входив до складу Редакційної комісії, представляв інтереси профільного відомства як член Колегії в Бюро Держплану й Концесійному комітеті¹³, головував у Плановій Комісії НКЗС УСРР (1922–1923)¹⁴, брав участь у розробці статуту Всеукраїнського агрономічного товариства (1922)¹⁵, був залучений до розробки проекту закону про єдиний сільськогосподарський податок (1923)¹⁶, входив до складу Агітаційного секретаріату при Колегії НКЗС УСРР¹⁷. Надзвичайно актуальною видалася його робота у боротьбі з посухою 1923 р.¹⁸, яка згодом була подана у низці публікацій автора¹⁹. Архівні джерела містять відомості про окремі аспекти діяльності М. М. Вольфа у Науково-консультаційній раді НКЗС УСРР (1927), зокрема з тих питань, що безпосередньо стосувалися інтенсифікації землеробства та економіки сільського господарства²⁰.

У фонді 1230 «Сільськогосподарський науковий комітет України» ЦДАВО України нами досліджено документи щодо діяльності М. М. Вольфа в Сільськогосподарському науковому комітеті України як його голови (1924–1925)²¹. У фонді 27 ЦДАВО України містяться цікаві архівні документи щодо клопотання Є. Заславського до М. М. Вольфа стосовно рішення Президії СГНКУ з приводу видання галузевого журналу «Сельскохозяйственное опытное дело» українською мовою, в якому автор звертає увагу на те, що після змін воно може втратити свій науковий авторитет і читацьку аудиторію за межами України²².

У вказаному фонді 27 містяться документи про М. М. Вольфа як голову Державної Планової комісії СРСР²³. Згідно з архівними даними, з 29 грудня 1923 р. вчений був членом секції рільництва Сільськогосподарського наукового комітету України, а з 21 червня 1924 р. – очолив економічну секцію Комітету. За безпосередньої участі М. М. Вольфа, як голови Сільськогосподарського наукового комітету України (1924–1925), від-

булася реорганізація Комітету, перехід діловодства на українську мову, розробка і презентація у квітні 1925 р. на Пленумі СГНКУ розробленого вченим плану розвитку та відновлення Лісостепу УСРР. Найголовніше, що М. М. Вольфу вдалося зберегти та активізувати діяльність цього координуючого органу галузевої науки після переїзду з Києва до Харкова²⁴.

У ЦДАВО України нам вдалося також опрацювати архівні справи фонду 582 «Центральне статистичне управління УСРР», в яких було знайдено відомості про діяльність М. М. Вольфа на посаді голови ЦСУ УСРР у 1926–1928 рр.²⁵

У Державному архіві Харківської області нами було віднайдені документи щодо історії створення та діяльності Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції²⁶, в якій М. М. Вольф пропрацював майже десять років. Саме він стояв у витоків створення цієї установи та спрямовував діяльність організації у перші, найбільш складні та водночас плідні, роки її роботи. У вищезазначеному архіві нам вдалося знайти також заяву вченого про готовність бути обраним членом Харківського товариства сільськогосподарства та сільськогосподарської промисловості²⁷.

Центральний державний історичний архів України у м. Київ зберігає матеріали щодо діяльності Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції, в яких міститься інформація щодо вченого-аграрія як відповідального працівника станції. Окрім того, нам вдалося ознайомитися із клопотанням директора станції щодо відрядження М. М. Вольфа із армії для спостереження за польовими роботами²⁸.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України під час опрацювання нами фонду № 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України 1917–1991 рр.» знайдено протоколи засідань Колегії НКЗС УСРР за участю М. М. Вольфа за 1921–1922 рр.²⁹, а також його листи до Х. Раковського та губернських земств з приводу резолюцій щодо оптимальних умов вирощування культури кукурудзи³⁰.

Галузевий державний архів Служби безпеки України у фонді 13 «Колекція друкованих видань КДБ УРСР» зберігає справу № 131 «Обвинувальний висновок про справу щодо контрреволюційної змови у сільському господарстві» на 143 сторінках. Це політичне впровадження було сфабриковане керівництвом СРСР з метою відшукати винуватців створеного голоду 1932–1933 рр., а також, щоб залякати тих керівних працівників, які критично ставили-

ся до політики комуністичного режиму на селі. Ще донедавна вона була під грифом «Цілком таємно». Доступ відкрили лише 25 травня 2009 р. Ця справа є неупередженим джерелом для дослідників вітчизняної історії. З-поміж іншого, на сторінках кримінальної справи зазначено про звинувачення М. М. Вольфа у «шкідництві» та «контрреволюційній змові у сільському господарстві», охарактеризовано його роль у цьому та подано витяги з протоколів допитів³¹. 11 березня 1933 р. Колегія ОДПУ СРСР ухвалила постанову, згідно з якою за організацію контрреволюційного шкідництва у машинно-тракторних станціях і радгоспах засудила до страти 35 осіб, до 10 років ув'язнення – 22 особи, до 8 років арешту – 18 осіб. На жаль, М. М. Вольф потрапив до числа перших – 12 березня 1933 р. видатного вченого та організатора науки розстріляли. Похований він був на Ваганьківському кладовищі у м. Москві.

Оскільки вищезазначений політичний процес над обвинувачуваними у так званій контрреволюційній змові у сільському господарстві відбувався у Москві, то у Центральному архіві ФСБ Російської Федерації зберігається відповідна архівна кримінальна справа № Р-24855 (колективна), документи з якої свідчать про обвинувачення М. М. Вольфа в організації і безпосередньому керівництві «Політичного центру» та інкримінуванні йому багатьох шкідницьких закатів в СРСР. У матеріалах названої слідчої справи нам вперше вдалося віднайти фото вченого та автобіографію, написану ним за місяць до страти, що розкриває багато подробиць з життя вченого у «московський» період (1929–1932). Зокрема, нам також вдалося ознайомитися з анкетною заарештованого, виписками з протоколів, орденом на затримання за підписом Г. Ягоди, протоколами допитів тощо.

У Російському державному архіві економіки віднайдені справу № 646 «Вольф М.», в якій висвітлено окремі аспекти економічної діяльності та творчої спадщини вченого, зокрема результати його роботи у планових органах країни³².

Таким чином, завдяки проведеному пошуку матеріалів у фондах центральних архівів України та Російської Федерації, нами було виявлено понад 400 документів, що розкривають життєвий і творчий шлях видатної особистості – організатора аграрної науки М. М. Вольфа. Більша частина архівних джерел вперше були залучені нами до наукового обігу, що дозволило об'єктивно оцінити творчу спадщину вченого і заслужено повернути його ім'я на пантеони слави нашої держави. Завдяки здобутим документом вдалося рекон-

струювати перебіг життя цієї непересічної особистості в історії України. Зокрема, було встановлено, що М. М. Вольф – виходець з багатодітної незаможної єврейської родини. Попри різні перешкоди у зв'язку з походженням вищу агрономічну освіту здобув в Ново-Олександрійському інституті сільського господарства і лісівництва у м. Пулави Люблінської губернії Царства Польського, куди був зарахований після складання першого ж іспиту на єдине вакантне місце, відведене для євреїв. Кращий учень академіка ВАСГНІЛ Б. М. Рожественського М. М. Вольф став одним із фундаторів Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції. Економіст, методолог, розробник плановості у роботі земельних органів, він від початку створення Народного комісаріату земельних справ УСРР активно долучився до розбудови вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Учений стояв у витоків обласної побудови галузевого дослідництва; заклав науково-організаційні й концептуальні засади розвитку аграрної науки в Україні, а також мав безпосереднє відношення до процесу становлення вітчизняних вищих органів влади й управління сільським господарством, галузевою наукою та освітою. Завдяки М. М. Вольфу запровадження НЕПу в Україні відбулося на півроку раніше, ніж в СРСР. Він став одним із ініціаторів створення єдиного методологічного координаційного центру – Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (нині – Національна академія аграрних наук України) та Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. Леніна, а також її дослідницької мережі. За 53 роки життя, з яких 30 років віддав науковій праці у багатьох напрямках сільськогосподарської науки, М. М. Вольф залишив нащадкам реформаторські моделі у вигляді стратегічних завдань ведення конкурентоспроможної аграрної економіки, що не втратили актуальності до сьогодні. За словами видатного вченого академіка М. І. Вавілова, М. М. Вольф був одним із кращих знавців сільського господарства, ідеологом сільськогосподарської політики в країні.

¹ Вольф Мойсей Михайлович (1880–1933) : біобібліогр. покажч. наук. праць за 1910–1930 роки / уклад. : В. А. Вергунов, Т. Р. Грищенко ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Київ, 2011. – 150 с. – (Сер. «Бібліографія вчених-аграріїв України» ; кн. 43); *Грищенко Т. Р.* Біобібліографічний покажчик наукових праць М. М. Вольфа (1880–1933) як складова національної аграрної біографістики [Електронний ресурс] // *Історія науки і біографістика*. – 2011. – Вип. 2. – Режим доступу: [http://](http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2011-2/11)

www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2011-2/11. – Назва з екрана; *Грищенко Т. Р.* Історіографія досліджень життя та діяльності Мойсея Вольфа (1880–1933 рр.) // *Гуржівські історичні читання* : зб. наук. пр. – Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 19–21.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 27, оп. 17 л, спр. 807, 37 арк.

³ Там само, арк. 3Б.

⁴ Там само, оп. 1, спр. 235, арк. 113; оп. 2, спр. 2, арк. 4.

⁵ Там само, оп. 2, спр. 108, арк. 92–93.

⁶ Там само, оп. 3, спр. 2, арк. 105.

⁷ Там само, арк. 248.

⁸ Там само, оп. 3, спр. 96 (1922), арк. 5, 8; спр. 433, арк. 26, 35а, 68; оп. 4, спр. 379, арк. 88, 365; оп. 3, спр. 191, арк. 1.

⁹ Там само, оп. 4, спр. 66, арк. 99.

¹⁰ Там само, оп. 3, спр. 96 (1922), арк. 13–14.

¹¹ Там само, арк. 15–16.

¹² Там само, арк. 24, 26.

¹³ Там само, арк. 45, 51, 72, 75–76; оп. 15, спр. 39, арк. 5.

¹⁴ Там само, оп. 3, спр. 96 (1922), арк. 123–126, спр. 191, арк. 1; оп. 4, спр. 70, арк. 12б, 12в, 13–19, 24, 28; оп. 15, спр. 39, арк. 4, 41; спр. 36, арк. 344.

¹⁵ Там само, оп. 3, спр. 96 (1922), арк. 52.

¹⁶ Там само, оп. 15, спр. 36, арк. 87; оп. 4, спр. 66, арк. 52.

¹⁷ Там само, арк. 138, 177–181.

¹⁸ Там само, арк. 266–269.

¹⁹ *Вольф М. М.* Наши очередные задачи в степной полосе в связи с засухой // *Бюл. Нар. Комиссариата земледелия УССР*. – 1924. – № 40. – С. 3–8; *Вольф М. М.* Об урожае (бессильны ли мы в борьбе с засухой) // *Бюл. Нар. Комиссариата земледелия УССР*. – 1924. – № 47/48. – С. 1–5.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 11, спр. 12, арк. 2–4 ; *Вісник с.-г. науки та дослідної справи*. – 1928. – Т. V. – № 2. – С. 135–137.

²¹ ЦДАВО України, ф. 1230, оп. 1, спр. 4 (1925), арк. 23, 52.

²² Там само, ф. 27, оп. 9, спр. 503, арк. 292.

²³ Там само, оп. 11, спр. 42, арк. 30–35, 85–91.

²⁴ *Коротке справоздання про діяльність Сільсько-Господарського Наукового Комітету України* // *Вісник сільськогосподарської науки*. – 1924. – Ч. 7–9. – С. 1–31.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1 (1926), спр. 1254, арк. 31–38, 51–57, 66; спр. 1267, арк. 1–2; спр. 1272, арк. 2, 29–30, 59–60; спр. 1273, арк. 2, 28, 40, 51; спр. 2547, арк. 1–28, 40–45.

²⁶ Державний архів Харківської області, ф. Р-1005, оп. 2, спр. 288, арк. 67–88; спр. 290, арк. 68; спр. 93, арк. 20; ф. Р-845, оп. 3, спр. 5387, арк. 40–53.

²⁷ Там само, ф. 237, оп. 1, спр. 2, арк. 77.

²⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 2163, оп. 1, спр. 73, арк. 10 зв, 12–12 зв, 29 зв., 37; спр. 87, арк. 18 зв, 19 зв.

²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 848, арк. 16–20.

³⁰ Там само, спр. 1021, арк. 35–41, 86.

³¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, оп. 32, спр. 131, т. 1, 143 арк.

³² Российский государственный архив экономики, ф. 646, оп. 1, д. 646, 42 л.

С применением аналитико-системного метода, источниковедческого и архивоведческого анализа установлен потенциал источников – документов из архивных учреждений Украины и России. Благодаря им удалось раскрыть жизненный путь и творческое наследие известного ученого-агрария, общественного и государственного деятеля Моисея Михайловича Вольфа и дать объективную оценку его научно-организационной, государственной и образовательной деятельности на благо развития отечественной сельскохозяйственной науки и опытного дела.

Ключевые слова: архивные источники, М. М. Вольф, аграрная наука, Народный комиссариат земледелия, контрреволюционный заговор в сельском хозяйстве.

With the application of analytical and systematic method, source and archival analysis, the author revealed the source potential of the documents from the archives of Ukraine and Russia. Due to the detected materials, he managed to enclose the life and creative heritage of the famous scientist-agrarian, public figure and statesman Moses Wolf; revealed the objective assessment of his scientific and organizational, state and educational activities for the benefit of national agricultural research science.

Key words: archival sources, M. Wolf, the agricultural science, the People's Commissariat of Land Affairs, the counter-revolutionary conspiracy in agriculture.